

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR, *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler* (İnceleme-Sözlük), TDK Yay.: 628, Ankara 1995, VII+699 s.

Bitkilerin ve hayvanların da içinde yer aldığı, en geniş kapsamı ile bütün nesnelere değişik durumlarından, tabiat olaylarına veya benzeri hareketlere bağlı olarak birbirlerini çok çeşitli yönlerden etkilemeleri sonucu ortaya çıkan ve yaygın karşılığı ile “yansıma” diye adlandırılan seslerle, bunlardan alınan ilhamların, zihinde uyandırdıkları çağrışımlarla, daha çocukluk yıllarından itibaren, özellikle, konuşma dilinin zaman zaman vazgeçilmez unsurları olduğu görülmektedir.

Ne var ki, daha ziyade konuşma diline renk katan bu unsurlar üzerinde şimdiye dek hemen hemen hiç çalışılmamıştır. Nitekim, Hamza Zülfiyar da eserinde bu durumu şu sözlerle dile getirmektedir: “*Değişik bir yapı ve sistem içinde gelişen ve zenginleşen ses yansımali kelimeler, Türkçede öteki çalışmalar yanında gereği gibi ele alınmadığından bugüne kadar şüpheli ve sorunlu bir konu olarak kalmış ve batılı dil bilginlerinin de dikkatini çekmemiştir*”¹.

Dil biliminde söz konusu kelimeler için kullanılan “onomatope” terimi, farklı dil bilimciler tarafından değişik görüşlerle tanımlanır ki, sayın Zülfiyar da “Giriş”te, önce yurt dışında bu alanda çalışan, Marouzeau, Lewandovski, Jespersen, Hockett, Sapir ve benzerlerinin tanımları üzerine bilgi verirken, bu terim dışında kullanılan başka terimlerden de bahseder. Daha sonra, yurt içindeki V. Hatiboğlu, B.Vardar gibi dilcilerin bu konu üzerindeki görüşlerine yer verir. Bu tür sözlerin incelenmesinde; “ses birimi, biçimi, görevi ve anlamının birlikte değerlendirilmesi gerektiği” görüşünde olan yazar, söz konusu yönlerden çeşitli yapılilik gösteren kelimeleri “ses yansımali” terimi altında birleştirir. Tek heceli ya-lın biçimleri, “kaynak”, yani “tabii seslerin doğrudan taklitleri olan ses yansımalarının bölünmez en küçük parçası” kabul ederek bunlara “birincil biçimler” adını verir. Meselâ: “çak, çat, küt, şıp, tın”. Bu tek heceli “ses dizileri”nden, tabii

¹ Prof. Dr. Hamza Zülfiyar, *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler* (İnceleme-Sözlük), TDK Yay.: 628, Ankara 1995, VII+699 s.

seslerin niteliklerine bağlı olarak, -ıl (-il, -ul, -ül), -ır (-ir, -ur, -ür), -ış (-iş, -uş, -üiş) ekleriyle genişlemiş olan yapılara da “ikincil biçimler” denmiştir. “Kıpra-, ılıla-, çağıldı-, fısılda-” gibi. İkincil biçimlerde yer alıp, diğer yapım eklerinden farklılıklar gösteren ekler, yazarın belirttiğine göre, isim, sıfat, zarf, fiil görevlerinde yapılar oluşturmak suretiyle anlam açısından da bu şekilde paralel bir genişleme sağlamaktadırlar.

Ses yansımaları kelime için iki kez tekrarıyla oluşan yapılar için “ikileme” terimini tercih eden Zülfikar, birincil biçimlerin ikilenmesini ifade etmek üzere “ikilemeli birincil”, “cıkıcıkla-, dır dır et-, gur gur öt-, zıp zıp zıpla-” örneklerindeki gibi, ikincil biçimlerin ikilenmesi için de “ikilemeli ikincil” terimini kullanır. Bunun için “Badıbadı (ördek), çıtır çıtır, şırıl şırıl” vb. ikilemeli örnekler sıralanır. İkilemede, ses yansımaları kelime aynen tekrarlandığı gruplar, “tam ikileme”, (“küt küt, pat pat, tıkr tıkr”) aynen tekrarlanmadığı gruplar ise, “kısmî ikileme”(“çatur çatur, gacur gacur et-, paldır küldür”) adlandırmalarıyla, “Yansımalarda İkileme” başlığı altında işlenir.

Ses yansımalarının belli başlı terim ve niteliklerinin belirtildiği bu kısmın arkasından “A. Ses Yansımalarıyla İlgili Çalışmalar, a. Yurt Dışındaki Çalışmalar, b. Ülkemizdeki Çalışmalar, B. Dilin Doğuşu Açısından Yansımaları Kelimeler, C. Çocuk Dilindeki Ses Yansımaları, D. Dillerarası Yansımaları Kelimeler” konuları ele alınarak bunların üzerinde örneklerle durulur. Bütün bunlardan sonra yazar, “E” maddesinde ünlü dil bilimci Ferdinand de Saussure tarafından ortaya konulan “...ses yansımalarının ilk özelliklerinden bir şeyler yitirerek genellikle nedensiz dil göstergesinin özelliğine büründükleri”² görüşünün yanlış olduğunu, elde ettiği malzemelere dayanarak, Türkçede ses yansımaları kelime gelişigüzel bir tarzda ortaya çıkmadığını açıklığa kavuşturur.

“Ön Söz”de belirtildiğine göre; eserin bütününde yer alan araştırma malzemeleri, ağızlar da dahil olmak üzere, en geniş anlamıyla, yalnızca, Türkiye Türkçesini kapsamına almaktadır. Bununla birlikte, Azerî Türkçesinde ve Türkmencede tespit edilen farklı anlamlı veya aynı köke dayalı çeşitli türevler de, karşı-

2 a.g.e., s. 21. (Buraya da, Vardar, Berke, Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri* 1.c., s. 63’ten alınmıştır.)

laştırma imkânı vermesi açısından sözlüğe dahil edilmiştir. Eserde, eski Türkçeye ait bazı kaynaklarının dışında, Karahanlı Türkçesi ürünü olan ve Türk dili için son derece önem taşıyan *Divanü Lûgat-it Türk*'ün de taranması yolu ile, mevcut malzemeye tarihî bir zemin de kazandırılmıştır.

S. Birsnel, Pertev Naili Boratav, Mehmet Âkif Ersoy, Ömer Seyfettin gibi son dönem Türk yazarlarının çeşitli eserlerden başka, başta *Derleme Sözlüğü* olmak üzere, *Türkçe Sözlük* (TDK'nın yayını), *Ahter-i Kebîr*, *Tuhfe-i Âsım*, *Atalar Sözü* (Veled İzbudak'ın), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, *Bâbü'sü'l-Vâsıt*, *Bürhân-ı Kâtı'*, *Et-Tuhfetü's-Seniyye*, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, *Türk Lûgatı*, *Kamûs-ı Osmânî*, *Kutadgu Bilig* (İndeks'i), *Miftahü'l -Luga*, *Lugat-ı Ni'metullâh*, *Kamûs-ı Türkî*, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, *Tarama Sözlüğü*... gibi değişik dönem ve sahalara ait sözlükler; *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme (I, II)*, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, *Güney Batı Anadolu Ağızları*, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, *Erzurum İli Ağızları (III c.)*, *Gaziantep Ağzı*, *Urfa Ağzı*... gibi ağızlarla ilgili eserler, *Aşkî Divanı*, *Divan-ı Türkî-i Basît*, *Eşrefoğlu Divanı*, *Kadı Burhâneddin Divanı*, *Yunus Emre Divanı*, *Revânî Divanı*, *Nâbî Divanı*, *Şeyh Gâlib Divanı*... gibi divanlar; tarihler; dinî, destanî kitaplar; telif veya çeviri şeklindeki mesnevîler, eserin 285-290. sayfaları arasında verilen tarama listesinde bulunanlardan bazılarıdır.

Yukarıda adı geçen bölümlerde sunulan bilgilerin arkasından, yansımaların temelinde; “Ses Bilgisi ve Yapı Bilgisi” olmak üzere, ele alındığı iki açıdan ilki üzerinde durulur. Yansımali kelimeler “Ses Bilgisi” bölümünde, önce bünyelerindeki ünlüler bakımından incelenirler. Tek heceli biçimlerdeki tek ünlünün, farklı hece kalıplarında, teşekkül noktalarına, açıklık kapalılık derecelerine, teşekkül sırasında dudakların aldığı duruma göre değişiklik arz etmesiyle, seslerin tabiattaki karşılıkları arasında ilgi kuran Hamza Zülfikar, seslerle, seslerin yansıttığı hareketler arasında da nitelik açısından benzerlik bulur. Zira yapı aynı olmakla birlikte farklı ünlülerle oluşturulan kelimelerdeki bu değişmeler, örneklerden de anlaşılacağı üzere, “şır şır ak-: (su) ince ince akmak, şar şar: şarıl şarıl, şor şor: bol ve gürültülü akmayı anlatır”, anlama nüans katmaktadırlar.

Temelde, tabii sesin niteliğine bağlı olarak ortaya çıkan bu çeşitli şekiller ve

bunların anlama kattıkları nüans, birincil biçimlerde, ikincil biçimlerde ve ikilemelerde ayrı ayrı ele alınır ve bu gruplar, ünlü uyumu ile ünlü düşmesi açısından ilgili örnekleriyle birlikte incelenir.

“Ünsüzler” bahsinde Türkçenin bilinen 21 ünsüzünden başka *h*, *h*, *ğ*, *k*, *ŋ* (:ng, nk, ng, nk) seslerinin nitelikleri ve ses yansımaları kelimelerdeki durumlarının izahı yapıldıktan sonra, tabîî sesin temsil edilmesine bağlı olarak tercih edilen sedalı veya sedasız ünsüz, ön, iç ve son seste bulunmasına göre, ayrıntılı bir biçimde ele alınır. Ünsüzlere dair ses olaylarından sırasıyla; “a. Ünsüz Benzeşmesi, b. Ünsüz Değişmesi, c. Ünsüz İkizleşmesi, d. Göçüşme (metatez), e. Ünsüz Düşmesi”nin, birincil biçimlerde, ikincil biçimlerde ve ikilemelerdeki durumları, sebepleri ve örnekleri ile beraber açıklanmıştır.

Ses yansımaları kelimelerin ele alındığı ikinci yön olan “Yapı Bilgisi” kapsamında; birincil ve ikincil biçimlerin anlam, görev, yapı ve kullanım açısından gösterdikleri özellikler; 1. Ad Göreviyle, 2. Fiil Göreviyle, 3. Yardımcı Fillerle, 4. Öteki Fiillerle, 5. de- Fiiliyle; ikincil biçimlerde bunlara ek olarak, 6. Yansımaları Fiillerle kullanımları itibarıyla işlenir. Öncelikle herhangi bir ek almamış aslı unsurlarla ikilemeli birincil biçimler, görevleri, kullanımları açısından sınıflandırılmış, bundan sonra, belirgin ekler ve yardımcı fiiller olarak kullanılan birincil türevleri konusuna değinilmiştir. Aynı metot, ikincil biçimler için de uygulanmıştır.

Bundan sonra gelen “Türevler” bahsinde konuya giriş olması bakımından verilen ön bilgide, birincil biçimlerden yapım eklerinin ilâvesiyle, kök, isim durumunda iken fiil gövdesi; kök, fiil hâlinde iken isim gövdesi oluşturulabileceği -meselâ: hay’dan haykır-, vın’dan vınla-; çiz’den çizik, mız’dan mızık- şekillerinin doğması; ikilemeli birincil veya ikincil biçimlere yardımcı fiiller getirilmek suretiyle de bunların isim durumundan fiil durumuna geçebileceği, dır dır et-, fır fır dön-, gurul gurul et-, vıyıl vıyıl kayna- vb.³ belirtilir. Konuyla ilgili yapım eklerine değinildikten sonra, yazarın s. 107’de belirttiği üzere, birincil ve ikincil biçimler veya bu biçimlerle ilgili olan yapılar, gramatikal görevlerine göre: “Bi-

3 Bu konudaki örnekler, *a.g.e.*’nin 111-142. sayfaları arasında alınmıştır.

rincil ve İkincil Biçimlerden Yansımali Fiiller”, “Birincil ve İkincil Biçimlerden Yansımali Adlar” olmak üzere iki esas gruba ayrılarak incelenir. Birinci grupta birincil veya ikincil biçimde olup da, yansımali fiil görevinde bulunanlar; fiil yapım eki alarak türetilen yansımali fiiller -bu konuda türemişlere gelen çatı ekleri de verilir- yardımcı fiillerle kullanılan biimler, öteki fiillerle fiilleşen biçimler, isim kökü durumunda olup fiil yapım ekiyle türetilen yansımali fiiller, belirtilen sıra dahilinde ele alınmıştır. İkilemeli birincil biçimlerin “fiil durumları” sayın Zülfikar’ın belirttiği üzere, ancak yardımcı fiiller ve fiil yapım ekleriyle sağlanırken, ikilemeli ikincillerin “fiil durumları” için fiil yapım ekleri getirilmeyip, sadece yardımcı fiillerden yararlanılmaktadır. et-, eyle-, ol- yardımcı fiilleri dışında, anlamı tamamlayan veya açıklayan diğer fiiller ile yansımali fiiller de bu konu kapsamındadır.

İkinci grup olan “Yansımali Adlar”da ise; isim köklerinden, isim yapım ekleriyle türetilmiş olan yansımali kelimeler, birincil ve ikincil biçimlerden türetilmiş fiil tabanlarına isim yapım eki getirilerek türetilenlerle, birincil biçimdeki fiil köklerinden isim yapım ekleriyle türetilmiş olanlar, eklerin fonksiyonları ve ifade ettikleri anlamlar itibarıyla işlenir. Bu incelemeler sırasında birincil ve ikincil biçimleri genişleten ekler ile bu genişletilmiş şekillere gelen isim yapım ekleri arasında ortaya çıkan farklılıklar dikkati çekicidir.

Başlıca amacı anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek olan ikilemeler konusuna dair “Yansımalarda İkileme” başlığı altında verilen bilgiler, ünlü olan gerundiumlarla, yardımcı fiillerle, bunların dışında kalıp, ikilemenin anlamını tamamlayıcı veya açıklayıcı fiillerle kurulu olan ikilemeler -ki bu fiillere kökü yansıma olan fiiller de eklenmiştir- hakkında yapılan açıklama ve örneklerden ibarettir.

“Sonuç” kısmında Hamza Zülfikar, yansımali kelimeler üzerinde kısa bir değerlendirme yapmakla birlikte bu bölüme gelinceye kadar işlediği konuların özetini de vermiş olur. Ses yansımalarının yabancı etkilere direndiğini, bu sebeple yansımali kelimelerin Türkçenin kendi özüne en yakın kelime çeşidini oluşturduklarını, aynı zamanda dilin işleyişini de çok iyi yansıttıklarını ifade eden yazar, bu yapıların düzenli ve kurallı oldukları sonucuna varmıştır.

173 ile 291. sayfalar arasında yer alan “Kavramlar Dizini”, bu bölüm üzerine yazılmış bir açıklama ile başlar. Beş sütun hâlinde düzenlenen tabloda 2. ve 3. sütunda yer alan ikilemelerin, biçim ve anlam bakımından benzerlik göstermeleri itibarıyla, kökü durumundaki birincil biçimler ilk sütunda yer alırken; kendi içinde kök ve esasına bağlı kalınarak alfabe sırasıyla düzenlenip, aynı madde sırasında yan yana verilen türevler 4. sütunda bulunur. Son sütunda -dipnotunda belirtildiği üzere- daha ziyade birincil biçimlere dayanılarak verilen “Genel anlam” bölümü vardır ki dizinin düzenlenmesinde bu bölüm esas alınmıştır. Böylece aynı anlama gelen ses yansımaları kelimeleri bir arada görmek mümkün olduğu gibi, bu düzenleme sayesinde biçimler arasındaki ses ve yapı ilişkisini kurmak gerekirse karşılaştırma yapmak imkânı da doğmuştur.

Eserin 291. sayfasından itibaren başlayan “Sözlük” kısmından önce, bu bölümde takip edilen metodu belirten ön söz mahiyetindeki açıklamanın bitiminde, sözlüğün dayandığı kaynaklar, kısaltmalarıyla verilir. Yaklaşık beş buçuk sayfa tutan kaynakları, yer adları ve kısaltmalarına dayanan bir tablo takip eder. Sözlüğün sonunda ise, kitabın hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar belirtilir. Yazarın ifade ettiğine göre, sadece belli bir kaynağa dayalı olan kelimelerin alındığı sözlüğe, istisnâ olmak üzere, söz konusu eserin basıldığı 1995 yılında Hamza Zülfikar’ın üzerinde çalıştığı, henüz yayımlanmamış olan Van Gölü çevresi ağızlarından derlenen örnekler de dahil edilmiş, Oğuz grubu içinde köküne veya türevine rastlanmayan örnekler ile Türk Dil Kurumu yayını olan *Türkçe Sözlük*’te aynı anlamda bulunduğu için, başka kaynaklarda geçen benzeri biçimler alınmamıştır. Bu çalışmada, yabancı ses yansımaları ile ilgili kelimelere yer verilmemekle birlikte, onlara “benzetilerek ortaya çıkan, Türkçenin düşünce ve yapı sistemine uyan” örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca yine bu çalışma sonucunda, Türkiye’deki ağızların söz varlığını toplamış bulunan *Derleme Sözlüğü*’nde yer almadığı tespit edilen bazı eksiklikler de giderilmiştir.

Yansımaları kelimelerin, özellikle, ses ve yapı bilgisi bakımından ayrıntılı bir incelemesine yer verildikten sonra, buna dayanılarak düzenlenen “Kavramlar Dizini” ve “Sözlük” bölümleriyle genişletilen bu eserde, eski Türkçeden seçilen örnek kelime ve kelime gruplarının yapısına dair verilen bilgiler sayesinde Türkçenin işlerliği, canlılığı ve zenginliği ortaya konulmuştur.

Bugüne kadar, yazarın da ifade ettiği üzere, ele alınan bu konuya, dil bilgisi kitapları içinde gereğince yer ayrılmayarak, bu tür eserlerde ancak yeri geldikçe ve kısaca değinildiği dikkate alınırsa, böyle bir eserin, müstakil olarak hazırlanması Türk dili açısından ayrı bir önem ve değer taşımaktadır.

Toplanan malzemelerin zenginliği, incelenen konunun daha iyi anlaşılmasına imkân vermesi bakımından eserin önemini bir kat daha artırmaktadır. Ayrıca, getirilen yenilikler itibarıyla, eserde dikkati çeken önemli bir husus da, çağdaş gramer ölçü ve bilgileriyle işlenen malzemelerin, ses, yapı ve özellikle anlama dayanan bir değerlendirme metodu ile, belli bir tasnife tâbi tutulması, konuyla ilgili oluşturulan yeni terimlerin kullanılmasıdır. Özellikle, araştırmacılara kolaylık sağlayacak olan “Kavramlar Dizini”nin, çalışmalara, en uygun şekilde kaynaklık etmek amacıyla düzenlenmiş bulunulması, bu eserin övgüye değer bir başka yönüdür.

Türk dili, üzerinde bugüne dek gereğince işlenilmeyen bir alanında, değerli hocamız Prof. Dr. Hamza Zülfikar sayesinde, önemli bir eser kazanmış bulunmaktadır.

NEŞE ÇELİK